

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ.І.І.МЕЧНІКОВА

На правах рукопису

БАТРАК СВІТЛАНА АНАТОЛІЙІВНА

РОЗВИТОК ЄСЕРІВСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ РІШЕННЯ АГРАРНОГО
ПИТАННЯ В РОСІЇ. 1900-1917 рр.

Спеціальність 07.00.01 – історія суспільних рухів
та політичних партій

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук

ОДЕСА – 1993

Робота виконана на кафедрі історії світової політики
Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК - доктор історичних наук, професор
КОРМІЧ Д.І.

ОФІЦІЙНІ ОПОНЕНТИ: доктор історичних наук, професор
САБАДИРЬОВ І.Д.
кандидат історичних наук, доцент
ШАМКО В.І.

ВЕДУЧА ОРГАНІЗАЦІЯ - Одеський державний економічний уні-
верситет.

захист відбудеться "24" червня 1993 р. о "15" годі-
ні на засіданні спеціалізованої ради К 068.24.01 з історичних
наук /Бітчисняна історія та історія суспільних рухів та політичних
партій/ в Одеському державному університеті /м.Одеса, вул.Генуезь-
ка, 22, ауд. 212/.

з дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці
Одеського державного університету.

Автореферат розіслано "20" листопада 1993 р.

вчений секретар
спеціалізованої ради,
доцент

В.А. Нагайник

Нагайник В.А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Земля, як засіб виробництва значною мірою обумовлює існування людей. Тому, увесь історичний процес пронизує боротьба за володіння нею. Ця боротьба завжди носить політичний характер, оскільки йдеться про фундамент економічного і політичного устрою будь-якої держави.

Невипадково, що політичні партії, які претендують на владу, прагнуть схилити на свій бік селянство, яке будучи традиційно політично пасивним водночас впливає на розклад політичних сил у цій боротьбі. Для досягнення визначених партією цілей, розробляється власна аграрна програма.

Вчені і політики ведуть пошук універсальних підходів до вирішення аграрного питання, намагаючись досягти синтезу, відповідності між формами власності та найбільш ефективними методами господарювання на землі, завдяки котрим можливо було б розв'язати гострі і болючі економічні, політичні та соціальні проблеми суспільства.

Не виняток і наш час, коли питання про землю є водночас важлива теоретична, політична, а також суто практична проблема.

В дисертації розглядається аграрно-селянське питання в теорії та практиці російських есерів у період з 1900 по лютий 1917 року; аналізуються програмні документи партії соціалістів-революціонерів з аграрного питання у порівнянні з програмами інших політичних сил Росії; розкриваються особливості практики популяризації ідеї соціалізації землі серед селян на Україні, інші проблеми, які не знайшли свого наукового обґрунтування в дослідженнях попередніх років.

Актуальність теми полягає у тому, що як і на початку ХХ ст., сільське господарство України знаходиться у кризовому стані. Вихід зі складного економічного становища слід шукати враховуючи уроки історії. Звичайно, це погребує переосмислення попереднього історичного досвіду у розв'язанні аграрного питання, правильного визначення основних рис аграрної еволюції землеробства.

Зміни, що відбуваються сьогодні у сільському господарстві: поспішне розформування колективних господарств і іноді штучне

впровадження фермерства, потребують зваженого наукового обґрунтування, аналізу, всебічного вивчення ситуації, виходячи з уроків історичного розвитку минулого.

Сучасні політичні партії не мають достатньої практики, що до розробки аграрних програм. Це зумовлює їх слабку соціальну базу, не дає змоги більш послідовно та ефективно здійснювати свою політику відносно селянства.

Недоліки такого характеру призводять до декларування і популістських закликів у вирішенні аграрного питання, демонструють недосконале розуміння партіями та громадськими рухами корінних інтересів селянства, особливостей розвитку землеробства на шляху до переходу у нову стадію трансформації. Це значною мірою позбавляє політичні партії сучасності необхідної підтримки мас у їхній боротьбі з державною монополією на землю.

Таким чином, вивчення суперечливого досвіду політичних партій минулого у розв'язанні аграрного питання є важливим та необхідним завданням, адже це складова частина процесу подальшого розгортання демократії у нашому суспільстві, пов'язаного зі становленням нових форм політичного та економічного устрою України.

Стан наукової розробки проблеми характеризується наявністю обмеженої кількості досліджень з зазначеної теми.

Першими історіографами з питань вивчення програмних положень есерів, що до соціалізації землі, були сучасники, політичні та громадські діячі, в публікаціях котрих, поряд з викладенням проблем економічного та політичного характеру, згадуються окремі положення програми народників та есерів з аграрного питання.¹

Шеханов В.Г. Поземельная община и ее вероятное будущее. // Со-
-Т. 1. - С. 102-107; Его же: Социализм и политическая борьба. // Избр.
филос. произв. - Т. 1. - С. 107-111; Наши разногласия. // Избр. филос.
произв. - Т. 1. - С. 258-367; Булгаков С.Н. Капитализм и земледелие. :
В 2 т. - СПб., 1900; Его же: От марксизма к идеализму. Сб. ст. / 1896-
1903. - С. Иб., 1903; Черненко Н.Н. К характеристике крестьянского
хозяйства. - М., 1905; Чупров А.И. Мелкое земледелие и его основные
нужды. - СПб., 1907; Каблуков Н.А. Об условиях развития крестьянского
хозяйства. Очерки по экономии землевладения и земледелия. - М., 1908

Звичайно, оцінки цих авторів несуть на собі відбиток тих політичних поглядів, які були притаманні їм. Однак, праці цього часу свідчать про достатню обізнаність та вплив програми есерів, що мав місце серед інтелігенції та селянських мас.

Системне вивчення концепції есерів з селянського питання належить ідеологу більшовизму В.І. Леніну. Він детально аналізує погляди теоретиків есерівського руху, підкреслюючи позитивні та негативні, з його точки зору, моменти в ідеї соціалізації землі. Ленін зауважує, що втілення соціалізації землі може значно загальмувати процеси поглиблення капіталізму у сільському господарстві, стримуватиме перехід землеробства Росії до більш сучасних методів ведення сільськогосподарського виробництва, адже позиція есерів що до ролі та місця сільської громади у перетвореннях, свідчить про утопічність їх поглядів. На це, на його думку, вказує і той факт, що есери допускають можливість введення порівняльного землекористування ще в рамках капіталістичного суспільства, та всебічне охоплення селянських господарств формами колективного обробітку землі, завдяки кооперуванню населення села.¹

Згадані праці політиків, істориків та громадських діячів, містять цінний фактичний матеріал, але вони не розкривають проблему формування поглядів теоретиків та лідерів партії есерів з аграрного питання, як таку.

Ключове місце в історіографії проблеми займають Енциклопедичні Словники, видані на початку ХХ ст. В них дається тлумачення основних категорій та понять, економічних та політичних термінів, пов'язаних з походженням і розвитком громадсько-політичних течій та рухів, складанням партій, зародженням ідеї соціальної

¹ Ленін В.І. Рабочая партия и крестьянство. // Полн. собр. соч. - Т. 4. - М., 1959; Его же: Капитализм в сельском хозяйстве. // Полн. собр. соч. - Т. 4. - М., 1959; Аграрный вопрос и "критика Маркса". // Полн. собр. соч. - Т. 5. - М., 1959; Вульгарный социализм и народничество, воскрешаемые социалистами-революционерами. // Полн. собр. соч. - Т. 7. - М., 1959; Основной тезис против эсеров. // Полн. собр. соч. - Т. 7. - М., 1959; К деревенской бедноте. // Полн. собр. соч. - Т. 7. - М., 1959; От народничества к марксизму. // Полн. собр. соч. - Т. 9. - М., 1960; Пролетариат и крестьянство. // Полн. собр. соч. - Т. 9. - М., 1960; Развитие капитализма в России. // Избр. соч. : В 10 т. - М., 1984; Революционный и пролетарский социализм. // Избр. соч. : В 10 т. - Т. 4. - М., 1984.

справедливості.¹

Серед термінів, до яких звертався автор дисертації у зв'язку з метою дослідження, були такі визначення як-соціалізм, аграрний соціалізм, колективізм, поземельна громада, комунізм, націоналізація землі, еволюція, революція та інші.

Порівнюючи розуміння багатьох із зазначених термінів людьми минулого та сьогодення, слід підкреслити, що у багатьох випадках воно зазнало змін.

Дослідження даного аспекту проблеми займає чільне місце в наукових працях 20-30 рр. Особливу рису цих розробок становить той факт, що радянські історики розглядають історію розвитку аграрного питання в теорії та політиці есерів, спираючись на характеристику партії як дрібнобуржуазної, неонародницької, наголошуючи на її ворожнечому відношенні до більшовизму, як на завідому негативну основу вирішення будь-яких питань, включаючи аграрне.²

Таке зображення ролі партії есерів у загальному революційно-визвольному русі в повній мірі відповідало ідеологічним замовленням того часу: показати негативний вплив партії есерів у процесі політичного виховання селянських мас, звертаючи увагу на неспроможність їх використати політичну ситуацію, що склалася ця час роботи членів партії у складі Тимчасового уряду, - для реалізації своєї аграрної програми; звинувативши партію есерів у відступі від положень програми та зраді інтересів селянства.

¹ Энциклопедический Словарь Ф.А.Брокгауза, И.А.Ефрона. - С.-Петербург, 1895. - Т.ХУА; ХХ; Т.31; Энциклопедический Словарь. /Под ред. Д.Ф.-М.М.Филиппова, ред. журн. "Научное обозрение". - В 3т. - С.-Петербург, 1901; Энциклопедический Словарь "Гранатъ". - Изд. 7. "Русского библиографического института "Гранатъ". - Т.36. - Ч.У. - Б/г Эизоръ Р. Современный социализм. // Бр.А. и И. Гранатъ и К. - Ч., 1900.

² Корень Б. Сущность учения социалистов-революционеров. - Пг., 1917; Спиридович А.И. Партия Социалистов-Революционеров и ее предшественники, 1886-1916. // Революционное движение в России в период империи. - Пг., 1918; Мещеряков В. Партия социалистов-революционеров. - В 2 ч. - М., 1922; Майский И. Демократическая контр-революция. - М., 1923; Черноморлик С. Эсеры. - Харьков, 1930.

Отже, дослідження цього періоду носять суто політичний характер і не ставлять за мету розкриття концепції есерів з аграрного питання.

В наступні роки, в історичній літературі з'являються наукові праці, в яких ґрунтовно вивчається аграрна політика партії есерів, її програма в період першої та другої демократичних революцій в Росії.¹

Вони свідчать про значне підвищення рівня наукової розробки проблеми, накопичення нових знань та розширення джерельної бази досліджень.

Однак, хибність класового підходу не давала змоги вченим вести пошук об'єктивного висвітлення історії формування поглядів теоретиків есерівського політичного напрямку. Не зважаючи на недоліки, історики цієї доби внесли багато нового у вивчення проблеми уже тим, що розпочали дослідження діяльності місцевих партійних організацій есерів серед селянства та їх складу, форм і методів роботи агітаційно-пропагандистського напрямку.

У кінці 70-80-х рр. виходять роботи істориків², в яких розглядається аграрна програма есерів за принципом розподілу партії на окремі фракції - максималістів, енесів та трудовиків, що

¹ Гусев К.В., Шаранов Г.В. К вопросу об отношении большевиков к программе социализации земли. // Из истории рабочего класса и крестьянства СССР. - М., 1959; Иллерицкая Е.В. Аграрный вопрос: провал программы и политики не proletарских партий в России. - М., 1961; Гармиза В.В. Как эсеры изменили своей аграрной программе. // Вопр. истор. - 1965. - №7. - С. 31-41; Леванов Б.В. Из истории борьбы большевистской партии против эсеров. 1903-1917 гг. - Л., 1978.

² Гинев В.Н. Аграрный вопрос и мелкобуржуазные партии в России в 1917 году. - Л., 1977; Его же: Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества. 1902-1914 гг. - Л., 1983; Ерофеев Н.Д. Народные социалисты в первой русской революции. - М., 1979; Колесниченко Д.А. Трудовая народно-социалистическая партия: некоторые вопросы программы и тактики. // Не proletарские партии России в 1917 году и в годы гражданской войны. - М., 1980; Спирина М.В. Представления эсеров об экономике социалистического общества. // Не proletарские партии России в трех революциях. Сб. ст. / Отв. ред. Гусев К.В. - М., 1989.

обумовило появу особливих трактовок аграрного питання у документах цих партій.¹

Це внесло деякі зміни що до методів дослідження проблеми і мало як негативні, так і позитивні наслідки для подальшого розвитку, розробки теми.

Позитивні наслідки виявились, перед усім, у тому, що змінився сам предмет дослідження. На відміну від позиції авторів попередніх років, у роботах яких мала місце прив'язка проблеми вивчення аграрного питання у документах партії есерів до центральної теми — висвітлення історії більшовицької партії, — тепер стало можливим розкриття суті аграрних програм та їх зіставлення у рамках одного політичного напрямку, як самостійної теми.

Введення в науковий обіг нових архівних матеріалів, збагатило джерельну базу, дало змогу глибше збагнути внутрішні розбіжності політичного напрямку есерів, виявити слабкі сторони аграрних програм різних фракцій та причини, що зумовили їх зникнення з політичної арени боротьби.

Негативні наслідки проявились в тім, що тепер відступали на другий план основні ознаки, характеристики та особливості аграрної програми соціал-революційного напрямку в цілому, адже вся увага концентрувалась на його складових частинах — фракціях. Це сприяло консервуванню старих підходів та оцінок в історичній науці, стверджувало стереотипність та тенденційність узагальнень.

Однак, і в цей час питання про вивчення концепції есерівської аграрної програми, спеціально, як предмет дослідження не ставилося.

Отже, історіографічний аналіз літератури по проблемі дає усі підстави вважати за доцільне подальше вивчення ідейно-теоретичної і соціально-політичної концепції есерів у питанні про землю. На це вказує досить обмежена кількість досліджень з такою

¹ Див.: Гинев В. Н. Аграрний вопрос и мелкобуржуазные партии в России в 1917 году. — Л., 1977; Его же: Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества, 1902—1914 гг. — Л., 1983; Ерофеев Н. Д. Народные социалисты в первой русской революции. — М., 1979.

тематикою та хронологічними рамками періоду, а також необхідність розробки теми з урахуванням змін, що сталися в методології історичної науки на сучасному етапі її розвитку, та у зв'язку з появою додаткових матеріалів, вилучених з міських та обласних архівів в Україні.

Більш того, в науковій літературі знайшли відображення лише окремі аспекти проблеми, та й ті занадто політизовані і близькі до пропагандистської літератури.

Це обумовило вибір об'єктом дослідження розвиток есерівської концепції рішення аграрного питання в Росії. Хронологічні рамки охоплюють період з 1900 по лютий 1917 р. Визначення саме цього проміжку часу пов'язане з початком активної діяльності перших осередків соціал-революційного напрямку на Україні, активізацією селянського руху в боротьбі за землю і волю, а також найбільш плідним розвитком теоретичного обґрунтування аграрних поглядів лідерами та теоретиками есерівського руху.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі нових підходів, з урахуванням досвіду історичної науки в розробці теоретичних питань, широкої джерельної бази - з'ясувати характер змін та поглиблень у поглядах лідерів та теоретиків партії есерів з аграрного питання; співставити та критично проаналізувати теорію та практику вирішення аграрного питання есерами з підходами до цієї проблеми з боку політичних сил Росії для узагальнення позитивних і негативних сторін есерівської концепції, виявлення причин, що не сприяли практичній реалізації її.

Конкретизація даної мети знайшла своє відображення в постановці таких завдань:

- дослідити етапи формування поглядів есерів на аграрно-селянське питання; на основі вивчення програмних документів партії есерів, визначити зміни у поглядах соціалістів-революціонерів на земельне питання за період з 1900 по 1907 рр;

- проаналізувати трактовки есерами питань: еволюції капіталізму у сільському господарстві Росії; ролі форм власності і форм землекористування для розвитку землеробства; впливу політичного фактору на зміну способу виробництва в землеробстві та в промисловості; про класи та класову боротьбу у суспільстві;

- розкрити основні положення концептуального підходу партії до вирішення аграрного питання та виходу з кризового становища сільського господарства Росії;

- дослідити відповідність стратегічних та тактичних принципів з селянського питання практиці роботи партії серед селян у період з 1907 по лютий 1917 рр.

Методологічну основу дослідження визначають принципи: історизму, порівняння та узагальнення, що входять як складові частини до індуктивного методу пізнання.

В роботі здійснено спробу підходу до проблеми з позиції висвітлення історичного процесу як еволюційного шляху розвитку суспільства. У зв'язку з цим, аналіз поглядів есерів здійснено без розподілу за принципом належності до тієї чи іншої фракції, а в загальному плані, як представників соціал-революційного напрямку.

Джерелами дослідження з аграрного питання в теорії та на практиці партії есерів є праці лідерів та теоретиків цього політичного руху, які відображають не лише політичні оцінки, але й визначають рівень знань агрономічної та теоретичної науки того періоду. Це підвищує наукову та практичну цінність таких джерел.

¹ Вихляев П.А. Право на землю. - М., 1906; Маслов С.П. Что такое социализация земли. - Пг., 1906; Новоторжский Г. Социализация земли. - С. - Петербург-Ростов, 1906; Гарденин Ю./Чернов В.М./Памяти Н.К. Михайловского. - С. - Петербург, 1906; Огановский Н.П. Освобождение земли. Чего надо добиваться крестьянам. /Под ред. сотр. газ. "Голос деревни". - С. - Петербург, 1906; Чернов В.М. Марксизм и аграрный вопрос. Историко-критический очерк. - С. - Петербург, 1906; Его же Социализация земли. - Одесса, 1906; Вовчок В. Как земля обогатит народ. - С. - Петербург, 1907; Быховский Н.Я. Пределы капитализма в сельском хозяйстве. //Борьба за землю. /Под ред. Качоровского К.Р.: В 2 т. - С. - Петербург, 1908; Огановский Н.П. Захватное, капиталистическое и трудовое земледелие в России. //Борьба за землю. /Под ред. Качоровского К.Р.: В 2 т. - С. - Петербург, 1908; Украинский В. Крестьянская община и аграрная реформа. - М., 1908; Чернов В.М. К вопросу о социализации земли. - М., 1908; Огановский Н.П. Закономерность аграрной эволюции. Теории капиталистического развития. Общий ход и фазисы аграрной эволюции. - Саратов, 1909; Маслов С.П. Новый закон о крестьянском землевладении. - С. - Петербург, 1910;

Огановский Н.П. Закономерность аграрной эволюции. Очерки по истории земельных отношений в России. - Саратов, 1911; Вихляев П.А. Как уравнивать пользование землей. - Одесса, 1917; Быховский Н.П. Русская община и земельная реформа. #6. - М., 1917; Огановский Н.П. Революция наоборот. Разрушение общины. - Пг., 1917; Огановский Н.П. Индивидуализация землевладения в России и ее последствия. - М., 1911;

Протоколи партії есерів, численні резолюції та постанови з'їздів, конференцій, де розглядалися питання про землю та проекти аграрної реформи, дозволяють відтворити факти історичного минулого для більш глибокого з'ясування гасел та змісту агітаційно-пропагандистської роботи партії есерів серед селянства.¹

Стенограми звітів про роботу Державних дум чотирьох скликань та вказівники до них, містять фактичний матеріал з історії боротьби представників даної партії, які відстоювали інтереси селян, пропонуючи на розгляд аграрних комісій свої проекти реформування сільського господарства; виступи депутатів від цього політичного напрямку передають складну атмосферу емоційного та психологічного напруження на засіданнях Думи.²

Важливу групу джерел становлять законодавчі акти того часу, які свідчать про позицію правлячих класів, самих селян, що до розв'язання аграрної кризи.⁴

Окрім матеріалів раніше включених у науковий обіг, в дисертації вводиться ряд нових документів, вилучених з фондів центральних, обласних та міських архівів. У дисертації використано матеріал зібраний у 20 фондах Центрального державного історичного архіву України, обласних та міських архівах Одеси, Києва, Харкова, Миколаєва, Дніпропетровська, Запоріжжя та Херсону.

¹ Протоколи Первого съезда Партии Социалистов-Революционеров. - Женева. Центральный Комитет П.С.Р., 1906; Протоколы конференции Российских Национально-Социалистических Партий, 16-20 апреля 1907 года. - С. - Петербург, 1908; Протоколы Первой общепартийной конференции Партии Социалистов-Революционеров. Август 1906 года. - Париж, 1908; Резолюции, принятые на III съезде Партии Социалистов-Революционеров. 25 мая-1 июня 1917 года. - М., Б/г.

² Государственная Дума. Стенографический отчет. 1906 год. Т.1. - С. - Петербург, 1906; Первая Государственная Дума. Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной Думы. - М., 1906; Государственная Дума. Второй созыв. Стенографический отчет. 1907 год. - С. - Петербург, 1907; Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам. Второй созыв. 1907 год. - С. - Петербург, 1907; Государственная Дума. Третий созыв. Стенографический отчет. 1907-1908. - С. - Петербург, 1908; Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам. Ч.1, П.Ш. Третий созыв. 1907-1908. - С. - Петербург, 1908.

³ Закон 9-Ноября 1906 года о выходе из общины, с разъяснениями. / Сост. В. Максимов. - М., 1908; Закон о землеустройстве 29 мая 1911 года. - С. - Петербург, 1911.

⁴ Материалы Всероссийского съезда крестьян-старообрядцев. - М., 1906.

У фондах міських та обласних архівів міститься статистичний матеріал за часів проведення Столипінської аграрної реформи, дані про стан селянських господарств у краї, документи про діяльність та вплив на селянські маси різних політичних партій, у тому числі і есерів.

Основна маса матеріалу по обраній темі зосереджена у Центральному державному історичному архіві України.

Використання широкого кола джерел та літератури, нові підходи до їх аналізу обумовили наукову новизну дослідження. Насамперед, вона полягає в тому, що: комплексно розглянуті теоретичні погляди есерів, політика партії з аграрного питання та практика популяризації ідеї соціалізації землі у масах. Сучасні методологічні підходи дозволили відійти від тенденційності у викладенні матеріалу.

Розвиток поглядів на аграрне питання подано у історико-порівняльному аспекті, що дозволяє показати безпідставність, невиправданість однозначних оцінок будь-якої теорії, важливість висвітлювати сильні та слабкі аспекти різних підходів, необхідність рахуватись з наслідками їх практичного втілення.

Виходячи з цього, практична значимість дослідження полягає у тому, що зроблені висновки, наукові рекомендації та уроки можуть активізувати пошуки державними та громадськими діячами більш оптимальних варіантів виходу з кризового становища сучасної економіки України, враховуючи досвід попередніх поколінь, політичних партій минулого у вирішенні аграрного питання, у тому числі і проектів партії есерів.

Викладені історичні факти, їх оцінки та аналіз можуть бути використані при читанні спецкурсів по окремим дисциплінам для вузів, середніх та спеціальних учбових закладів.

Запропоновані в дисертації положення, нові фактичні дані, створюють умови для подальшого дослідження питань з аграрної політики, впливу політичного фактору на стан та розвиток економіки країни, пошуку шляхів роздержавлення та передачі землі у руки тих, хто на ній працює, перегляду податкової політики держави у нових історичних умовах.

Використані нові джерела, порівняльний аналіз з аграрної програми есерів з аграрними проектами інших політичних сил Росії, дають змогу розібратися у своєму відношенні щодо сучасних популістських течій у політиці.

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ.

Структура роботи визначається проблемно-хронологічним підходом. Вона складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури.

У вступі обґрунтовано актуальність і значимість дослідження, хронологічні рамки, дано огляд літератури та джерел, сформульовано мету та завдання дисертації, визначена її наукова новизна та практична цінність.

Перший розділ - "Зародження та розвиток есерівської концепції вирішення аграрного питання", - розкриває суперечливий шлях формування поглядів соціалістів-революціонерів в аграрному питанні, їх особливу позицію у визначенні основної тенденції розвитку аграрної революції в Росії, виявленні своєрідної залежності форм власності та форм землекористування, форм господарювання та розмірів площі господарства, ролі і місця політичного фактору, його впливу на зміну способу виробництва в землеробстві та промисловості.

Підкреслюючи особливе значення общини у процесі перетворень у сільському господарстві, як найбільш сприятливої форми організації для селян, есери не мали на меті ідеалізувати її, тому вони наголошували на необхідності вдосконалення общинного устрою, та звільнення від непритаманних общині функцій.

Відображення принципової позиції по аграрному питанню знайшло відгук і в ідеології партії по відношенню до основної ідеї революційного руху-соціалізму, класам та класовій боротьбі у суспільстві.

Головна мета їх теоретичних праць, програмних документів з аграрного питання полягає у тому, щоб наголосити, підкреслити основну тенденцію розвитку сільського господарства в Росії-розгортання боротьби між працею та капіталом, між державою і її установами, з одного боку, та тими, хто працює на землі, з другого, - за право володіння землею.

Усі пропозиції есерів, щодо вирішення цієї ситуації, зводилися до вимог обмежити права держави і звести її функції в роз-

поділі землі до простого регулювання поземельних відносин між громадянами.

На цьому наполягали майже всі теоретики есерів: Чернов В.М., Вихляев П.А., Биховський Н.П., Огановський Н.П., Качоровський К.Р., Український В., Маслов С.П. та інші.

Другий розділ - "Порівняльний аналіз аграрних проєктів основних політичних сил Росії", - розкриває зміст програмних проєктів есерів, енесів, трудовиків, соціал-демократів/фракції меншості та більшості/, а також запропонований варіант уряду Столипіна П.А.

Розгляд аграрних програм есерів, енесів та трудовиків свідчить про наявність значної кількості спільних принципових положень, що вказують на єдину політичну платформу напрямку. Це підтверджує і робота фракції у Державній думі при обговоренні аграрного питання.

В цей час помітно змінюються та удосконалюються погляди есерів, щодо ідеї соціалізації та можливостей її втілення в життя; іде пошук шляхів співробітництва з іншими соціалістичними партіями есерівського напрямку з питань аграрної реформи.

І соціалізація землі, і основні принципові положення теорії некапіталістичного розвитку сільського господарства Росії тісно пов'язані з пошуком соціалістами-революціонерами особливого шляху розвитку для землеробства, відмінного від запального типу.

Саме це твердження зумовлює визначення ними характеру російського землеробства і селянського господарства, як трудового та споживчого.

Значну роль у процесі перетворень сільського господарства есери приділяли кооперуванню, яке згодом повинне було перетворитися на асоціативний тип організації виробництва і споживання на селі.

У розділі дається змістовний аналіз положень соціалізації землі, її позитивних і негативних сторін, внутрішніх протиріч. В узагальненій формі висвітлюються основні положення концепції партії есерів з аграрного питання.

Третій розділ - "Особливості практики популяризації аграрної програми есерів", - розкриває агітаційно-пропагандистську роботу партії есерів серед селян, щодо розтлумачення цілей політичної боротьби за землю, аналізується зміст листівок, брошур, прокламацій та рішень партійних органів з аграрного питання, про залучення селян до організованого опору поміщикам та самодержавству.

Наведені в дисертації факти говорять про те, що зміни відбувалися не лише в теорії партії, а також в її тактиці по відношенню до селянського питання.

Найбільш активну роботу серед селян вели осередки партії есерів у Катеринославі, Миколаєві, Харкові, Одесі, Києві та інших містах України. Партія мала значний вплив на селян, на це вказують результати виборів у другу державну думу та значна кількість організацій, що діяла на території України.

Висновки містять узагальнені основні результати дослідження. Підсумки ретроспективного аналізу історичного минулого у концентрованому вигляді зводяться до слідуючих констатацій:

1. Російський соціалістичний рух не може розглядатися лише з позиції реалізованого на практиці більшовицького варіанту концепції державного розвитку, в тому числі програм перетворень аграрного сектору.

2. В соціалістичному русі Росії від самого початку соціал-демократи і есери уявляли собою два різні напрямки. Перші вважали, що ідея усупільнення значить загальне опержавлення, а другі, тобто соціалісти-революціонери, допускали необхідність проведення усупільнення лише у сфері виробництва, обміну, але виключали його зі сфери споживання, залишаючи індивіду право на розпорядження виробленими ним продуктами.

3. Соціал-демократи виступали виключно за революційний /на-сильницький/ шлях перетворень у сільському господарстві Росії. Есери вважали, що сільське господарство прийде до соціалізму своїм, еволюційним шляхом, через сільську общину, кооперацію, соціалізацію землі, а потім і до асоціації землеробів.

4. У цьому зв'язку, соціал-демократи пов'язували з революцією найближчу перспективу-побудову соціалістичного суспільства. Для цього необхідно, вважали вони, лише розчистити шлях для капі-

талізму в землеробстві Росії: надати право селянам вільно розпоряджатися землею, полегшити доступ капіталу у сільське господарство. Це буде сприяти розпаду класової боротьби на селі, зростанню чисельності сільського пролетаріату, який є союзником міських робітників у боротьбі з приватними власниками.

Есери бачили можливість побудови соціалізму, як далеку перспективу, тому вони виходили із необхідності ведення поетапної боротьби трудящих з капіталом, визначаючи при цьому специфіку її форм: для робітників — через організацію політичної партії і послідовне відвоювання прав та свобод на працю і відпочинок. Для селян — через пропаганду ідеї соціалізації землі, вдосконалення общинного землеволодіння, розвиток кооперації на селі.

5. Виходячи з умов існування, форм діяльності, місця та ролі робітників і селян у сфері виробництва, розподілу, есери вважали можливим об'єднання цих соціальних груп в одне поняття — народ, трудящі маси. Звідси вони виводили їхні спільні цілі та завдання у боротьбі за існування.

Такий підхід не сприяв розколу в середині селянства, та його швидкій пролетарізації. Скоріше навпаки, уся їх теоретична і практична діяльність була спрямована на те, щоб уникнути цього явища. Прикладом такого відношення є програма партії есерів з аграрного питання.

Соціал-демократи вважали, що соціалізм — це передусім, великі за обсягом форми виробництва, що створюються ще в рамках капіталізму. Після завоювання влади народом, колишні капіталістичні монополії переходять у власність держави, реорганізуються на принципах планової системи економіки і перетворюються у колективні виробництва. Отже, у новому суспільстві не буде власників.

Тому соціал-демократи намагалися знайти і показати протиріччя, антагонізм, відмінність поглядів та інтересів у робітничого класу в порівнянні з іншими верствами населення, у тому числі і з селянством. Визначивши із нього "своїх", тобто сільських пролетарів, показати, що село є джерелом класової боротьби у суспільстві.

Такий підхід наносив шкоду всім демократичним силам, роз'єднував їх, не сприяв організації селянства у боротьбі з поміщиками та іншими гнобителями.

6. Висунуті аграрні програми есерів та соціал-демократів в роки першої російської революції показують рівень знання проблем селянства двома партіями, визначають їх готовність до революції.

Програма есерів — це достатньо обґрунтована платформа партії з аграрного питання. Соціалізація землі враховувала такі чинники, як приріст населення, забезпечення його землею, підвищення матеріального рівня життя землеробів, перспективи політичної боротьби для міського пролетаріату, традиції селянської психології, та звичаїв життя /община/, народної правової свідомості.

У разі реалізації ідеї соціалізації землі, здійснювався поступовий перехід до нових соціально-економічних відносин, завдяки скороченню сфери розповсюдження та впливу приватного капіталу, розширення можливостей для громадських, колективних форм господарювання у землеробстві.

Основна ідея соціалізації — обмеження прав держави у розпорядженні землею, передача їх до органів самоврядування для перерозподілу між землеробами. У такому разі компетенція центральних державних установ влади та місцевих органів управління зводилася би до регулювання поземельних відносин між громадянами.

7. Висунувши вимогу передачі землі не у приватну власність, а лише у користування селянам, есери в той же час домагалися правового захисту селянської праці; підкреслювали, що їх метод і полягає у створенні умов, за яких наймицтво стає не вигідним; вбачали за необхідне провести селянство через школу колективного навичку; забезпечити широкий розвиток сільської кооперації; створити умови для переходу села на інтенсивні форми обробки землі, до раціональної сільськогосподарської культури.

Це відповідало положенням теорії некапіталістичного шляху розвитку землеробства. Есери вважали, що підвищення рівня землеробства пов'язане не стільки з формами власності на землю, скільки з аграрною еволюцією, основним законом якої є збільшення продуктивності землі.

Звідси їх прагнення підпорядкувати всі структури політичної влади у суспільстві інтересам людини, особистості, громадянина. Їх розуміння соціалізму можна означити, як "споживчий соціалізм".

Ще іншою була позиція більшовиків в цьому питанні, які прагнули підпорядкувати інтереси людини виключно на користь держави. Цій меті відповідала створена виняткова система ідеологічного обробітку.

8. Вибір есерами селянства на роль рушійної сили майбутніх перетворень у Росії не випадковий і некон'юнктурний. Демократія має на меті створення умов для реалізації інтересів та потреб більшості населення, тобто, у демократичному суспільстві кількісний фактор відіграє значну роль. Тому, вважаючи, що на зміну самодержавству повинна прийти демократія, — такий вибір був обґрунтованим.

Та у 1917 р. демократія не змогла утриматися і вибір був зроблений на користь тоталітарного варіанту розвитку суспільства. Це сталося завдяки багатьом як об'єктивним, так і суб'єктивним чинникам. Зокрема, рівень культурного розвитку не відповідав оптимістичним прогнозам теоретиків того часу.

Складність аграрного питання очевидна і сьогодні. Тому, розібравшись чому есери, маючи значний вплив на селянські маси та достатньо розроблену і обґрунтовану аграрну програму потерпіли поразку, разом з іншими політичними силами Росії, а до влади прийшли більшовики, які не мали ні першого, ні другого у своєму політичному арсеналі, — можна зробити науковий політичний прогноз, який спиратиметься на певний історичний досвід.

Апробацією основних положень та висновків дисертації стали доповіді і виступи на науково-теоретичних, науково-практичних, методичних конференціях та симпозіумах, що відбулися у містах: Кривий Ріг-квітень 1991 р.; Одеса — березень 1991 р.; Одеса-серпень 1992 р.; Одеса- жовтень 1993 р.; Чернівці- травень 1993 р.

Основні наукові результати дисертаційного дослідження викладені в опублікованих працях:

1. Боротьба за мир та соціальні перетворення — основа співробітництва політичних партій. // Діяльність партійних організацій КПРС в умовах ідейно-політичного протистояння. : Тез. вист. Все-союз. наук.-практ. конф. — М., Кривий Ріг, 1991. — С. 118.

2. Проблеми війни та миру у курсі "Політичної історії". // Актуальні проблеми гуманітарної підготовки студентів. : Тез. регіон. міжобл. наук.-метод. конф. — Одеса, 1991. — С. 55.

3. Деякі проблеми вивчення аграрних відносин в Росії.
/1907-1917 рр./ // Історико-культурна спадщина людства та її
вивчення при підготовці вчителя: Тез. Рос.-укр. симпоз. - М., Одеса,
1992. - С. 9-10.

4. Історичний досвід як засіб виховання молоді. // Молодь і
суспільні науки. Тез. вист. Наук.-теорет. конф. - Чернівці, 1993.

5.3 Історія аграрного питання в Україні. // Україна: станов-
лення незалежності. : Тез. всеукр. наук.-метод. конф. - Одеса, 1993. -
С. 77-78.

Світло

Бібліографічний список літератури
до теми: "Історія аграрного питання в Україні"
збірник тезисів доповідей та повідомлень
на міжнародній конференції "Україна: становлення
незалежності" Одеса, 1993 р.

464143

